

Deveta celina *Srebrenica, prvi čin* (619–730) detaljno opisuje tok, dinamiku i posledice ratnih sukoba na području istočne Bosne, pri čemu je najviše prostora dobila Srebrenica. Pažnja je posvećena uzrocima i posledicama politike progona i ratnih zločina nad suprotnom etničkom grupom, počev od srpske, a zatim i muslimanske (bošnjačke) strane. Nije preskočena ni uloga međunarodnih mirovnih snaga, ali ni učeske Vojske Savezne Republike Jugoslavije u zauzimanju ofanzive muslimanskih snaga u proleće 1993. na ovom prostoru.

Knjiga poseduje *Registar ličnih imena* (731–750), ali ne i spisak izvora i literature. Izostale su i fotografije, kao i karte koje bi bile od velike pomoći za praćenje vojnih operacija ili lokacija zločina.

Autor se odlučio da veoma dugim citatima oslika svu dramatiku rata i užas brojnih ratnih zločina, što je uslovlilo stvaranje veoma obimne publikacije. Ona je svakako mogla da bude i sažetija, ali u tom slučaju izostalo bi iznošenje mnogih činjenica koje su slabo ili veoma malo poznate, ili se prećutkuju u javnosti. U brojnim napomenama nalaze se i sažete biografije mnogih aktera rata na ovom prostoru, od vojnih komandanata do ratnih zločinaca. Poreklo arhivske građe uslovlilo je da tekst povremeno prelazi u razmatranje i razjašnjenje dokaznih činjenica iz sudskog postupka.

Zapravo, Kosta Nikolić je kroz niz ratnih dešavanja i epizoda prve godina rata u Bosni i Hercegovini analizirao konačni kolaps Jugoslavije i raspad državnih i društvenih struktura u Bosni i Hercegovini, koji su omogućili praksu zločina svih oblika i širenje uverenja o nekažnjivosti nasilja. Kao i u prethodnim knjigama, autor je veoma hrabro i otvoreno pisao ne samo o ratnim zločinima i akterima ovih događaja već i političkom kontekstu koji je stajao iza rata.

Da bi se u potpunosti razumela ova knjiga, potrebno je uzeti u obzir i prethodno troknjižje Koste Nikolića o raspadu Jugoslavije, dok će objavljivanje naredne dve knjige o ratu u Bosni i Hercegovini zaokružiti celokupan prikaz. Ipak, već nakon prve knjige jasno je da autor zauzima snažan antiratni stav.

Knjiga nas podseća na stravične posledice građanskih ratova na versko-nacionalnoj osnovi, što se ogleda u broju mrtvih, ranjenih, silovanih i raseljenih. Ovo delo nedvosmisleno ističe cenu koju plaćaju obični ljudi i posredno pokreće preispitivanje stavova o ratu i etničkom razgraničenju kao jedinom ili najboljem načinu dugoročne zaštite nacionalnih interesa.

Miloš Timotijević

Мира Радојевић, Љубодраг Димић, Александар Животић, Дарко Гавриловић, Михаел Антоловић, ПАТРИОТИЗАМ И НАЦИОНАЛИЗАМ КОД СРБА У XX ВЕКУ: ИДЕЈЕ И ПРАКСА, Београд, Универзитет у Београду – Филозофски факултет, 2024, 294.

Malo je vekova koji su imali takvu složenu dinamiku i bremenito nasleđe kao XX vek. Njegovu prirodu verovatno najslikovitije su objasnili Erik Hobsbaum i Mark Mazover, dvojica britanskih istoričara jevrejskog porekla. Stariji Hobsbaum na početku svoje knjige *Doba ekstreme* napisao je: „Ljudska vrsta je opstala. Međutim, veliko zdanje devetnaestovekovne civilizacije skrčilo se u plamenovima svetskoga rata, kada su se njeni stubovi srušili. Bez toga se ne može razumeti kratki dvadeseti vek.“ Mlađi Mazover je evropski kontinent tokom XX veka opisao kao mračni sa mnogobrojnim krizama, izazovima i pretnjama miru. I srpski narod tokom XX veka je podelio sudbinu evropskog kontinenta koji se našao između političkih ekstrema i velikih bezbednosnih, humanitarnih i etičkih izazova. Slično je bilo i sa nacionalnom idejom koja je bila predmet interesovanja ne samo domaće već i inostrane naučne javnosti. Kolektivna monografija pod nazivom *Patriotizam i nacionalizam kod Srba u XX veku: Ideje i praksa* nastala je kao rezultat projekta *Koncepti nacionalizma i patriotizma u srpskom političkom diskursu – srednji vek, novi vek, savremeno doba*, koji je finansirao Fond za nauku Republike Srbije iz kredita Svetske banke. U pet radova autori su pokušali da predstavе kako različita tumačenja srpskog identiteta, tako i složeno istorijsko iskustvo naroda neposredno pre i tokom postojanja jugoslovenske države.

Prof. dr Mihael Antolović sa Pedagoškog fakulteta Univerziteta u Novom Sadu je radu *Patriotizam na konzervativnim osnovama – politička i istoriografska misao Jovana B. Jovanovića (1875–1930)* ukazao na jedan zaboravljeni tok u srpskoj političkoj i intelektualnoj misli. Istražujući misao Jovana B. Jovanovića (1875–1930), istoričara i naprednjačkog političara, Antolović se podsetio i zaključka profesora Đorđa Stankovića o tome da je Jovan B. Jovanović „jedan zaboravljeni putokaz“ srpske istoriografije. Nakon predstavljanja Jovanovićeve biografije (porekla, školovanja i kratkotrajnog nastavnog rada na Vojnoj akademiji), Antolović se posebno osvrnuo na delovanje Jovana B. Jovanovića u časopisima *Nedeljni* i *Dnevni pregled*. Kao glavne karakteristike Jovanovićevo političkog habitusa, Antolović je apostrofirao konzervativizam, politički rea-

lizam i austrofilsku orijentaciju u spoljnoj politici. Naime, Jovanović je bio i veliki kritičar rusofilske politike Narodne i Samostalne radikalne stranke, kao i jugoslovenske ideje. Takođe, Jovanović je kao konzervativac odbacivao i demokratiju i parlamentarizam, zagovarajući ideju autoritarne države zasnovane na jakoj monarhiji i vojsci. I u novim političkim okolnostima nakon Prvog svetskog rata, Jovanović je nastavio da kritikuje jugoslovenske vlasti, posebno politiku Pašićeve Narodne radikalne stranke, odnosno njihov centralizam. Pored toga, Jovanović je, uočio je i Antolović, pripadao malobrojnoj grupi srpskih istoričara sa snažnim interesovanjem za teorijske aspekte istorijske nauke i istančanim osećajem za istorijsku sintezu. Jovanovićev naročiti doprinos bio je i u tome što je pratio glavne tokove u nemačkoj, francuskoj i britanskoj istoriografiji svog vremena pišući istovremeno i biografiju Napoleona I Bonaparte, kao i mnogobrojne radove o teoriji istorije.

Mira Radojević, redovna profesorka Filozofskog fakulteta u penziji i redovni član SANU, u tekstu *Uloga Samostalne radikalne stranke u propagandi jugoslovenske ideje (1905–1914)* analizirala je ulogu ove partije u političkom životu Kraljevine Srbije na početku XX veka. Kao predstavnici građanske leveice, samostanci su bili ključna stranka u afirmaciji jugoslovenskog programa koji je postao temelj srpske spoljne politike tokom Velikog rata. Saradnja sa hrvatskim i srpskim političarima iz Austrougarske (Franom Supilom, Josipom Smoljkom, Bogosavom Mažuranićem, Nikom Županićem, Franom Potočnjakom i drugim), publikovanje *Srpskog književnog glasnika* i antihabzburškog *Slovenskog juga*, kao i organizovanje ekskurzija po južnoslovenskim zemljama doprineli su popularizaciji jugoslovenske ideje među predratnim srpskim intelektualcima. Kako je primetila profesorka Radojević, jugoslovenstvo samostalnih radikala predstavljalo je iskorak u odnosu na ranije ideje Ljudevita Gaja, biskupa Josipa Jurja Štrossmajera i drugih. Posebno se to odnosilo na percepciju Srbije kao nosioca ideje jugoslovenstva, što su, pored samostalskih glasila, usvojile i druge organizacije poput Narodne odbrane, organizacije srpskih nacionalista.

Aleksandar Životić, redovni profesor Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, u tekstu *Ujedinjenje i pobuna. Crna Gora između srpstva i jugoslovenstva* veoma detaljno je pokazao složenost politike identiteta na osnovu različite izvorne građe. Crna Gora, kao nezavisna država

od 1878. godine, suočavala se sa nizom izazova zbog kojih je na Cetinju postojao protivrečan stav prema jugoslovenskoj ideji. Nakon sloma Srbije i Crne Gore u ratnim operacijama 1915–1916. i povratka Srbije posle probijanja Solunskog fronta 1918. godine, prostor Crne Gore našao se u novim okolnostima. Profesor Životić posebno je istakao ulogu generala Dragutina Milutinovića u smirivanju nemira u Crnoj Gori tokom 1918. i 1919. godine. Mnogobrojni istorijski izvori koji su integralno ili iz delova predstavljeni u tekstu (govori, pisma, naređenja, izveštaji, spiskovi, dnevničke zabeleške, memoari) ukazuju na različita idejna neslaganja među oficirima (srpskim i savezničkim), sveštenstvom i pobunjenicima i predstavljaju izuzetno vredan pregled u razumevanju jedne od najkontroverznijih tema u odnosima između Crne Gore i Srbije tokom XX veka.

Ljubodrag Dimić, redovni profesor beogradskog Filozofskog fakulteta u penziji i redovni član SANU, u tekstu *Kraljevina SHS i pokušaji formiranja zajedničkog državnog i nacionalnog identiteta (1918–1921)* ukazao je na velike probleme sa kojima se suočavala jugoslovenska država u vremenu tokom i neposredno nakon njenog nastanka. Nasleđe imperijalnog iskustva Osmanske i Habzburške carevine, kao i posledice velikih ratnih razaranja naročito u Srbiji i uopšte na srpskom etničkom prostoru, predstavljali su veliko breme za novu državu. Profesor Dimić ukazao je na velike dileme oko pitanja uređenja zemlje. Stranke koje su ušle u Privremeno narodno predstavništvo, a kasnije i u Ustavotvornu skupštinu, razlikovale su se među sobom i u pogledu percepcije budućnosti jugoslovenske države. Pored toga, prof. Dimić je ukazao i da je prosvetna politika Kraljevine SHS, koja se mogla smatrati temeljnom u oblikovanju identiteta, bila neujednačena zbog različitih pokrajinskih zakona, te da je postepen proces integracije školstva trajao sve do tridesetih godina XX veka.

Darko Gavrilović, redovni profesor Prirodno-matematičkog fakulteta u Novom Sadu, u tekstu *Tradicionalni i moderni nacionalni identitet Srba u Hrvatskoj* predstavio je razvoj ove manjinske zajednice. Ukazujući da identitet nije statičan, već da se oblikuje, te da postoje i njegove brojne definicije, Gavrilović je smatrao da identitet podrazumeva zajedništvo emocionalnih i saznavnih karakteristika. Srbi u Hrvatskoj nesumnjivo su imali i elemente zajedničkog identiteta sa ostalim predstavnicima srpskog naroda. Teoretski obrazlažući ideju nacije, Gavrilović se pozivao na radove Antonija Smita, Ernesta Gellnera, Hansa-Ulriha Velera i Erika Hobsbau-

ma. Za Srbe u Hrvatskoj kvintesencijalni elementi identiteta su bili ćiriličko pismo, pravoslavna vera, pripadnost Vojnoj krajini, migracije, antifašistička borba i sećanje na genocid tokom Drugog svetskog rata. Ratnički mentalitet bio je višeslojan i podrazumevao je sećanje na uskočke tradicije (posebno Stojana Jankovića), ratovanje za Habzburga, ali i učešće u partizanskom i četničkom pokretu tokom Drugog svetskog rata. Pripadnost pravoslavnoj crkvi bila je među temeljnim odrednicama identiteta, posebno imajući u vidu permanentno suočavanje sa brojnim izazovima (uništenje i direktni rimokatolički prozelitizam, stradanja u Drugom svetskom ratu, kao i pokušaji stvaranja nekanonske Hrvatske pravoslavne crkve od 1991. do danas). Darko Gavrilović analizirao je i dugu tradiciju političkog organizovanja Srba u Hrvatskoj od XIX veka. Pored mnogobrojnih ustanova, znameniti predstavnici srpskog naroda u Hrvatskoj dali su veliki doprinos i u različitim oblastima kulture (književnosti, likovne umetnosti) i nauke.

Premda je kolektivna monografija *Patriotizam i nacionalizam kod Srba u XX veku: Ideje i praksa* obuhvatila samo pojedine teme, autori su uspešno analizirali nekoliko ključnih tačaka u razvoju nacionalne ideje u Srba. Od posebnog značaja jeste problematizovanje različitih percepcija jugoslovenske ideje koje su zavisile ne samo od pripadnosti političkim partijama već i od pojedinih država/regiona u kojima su Srbi živeli. Pred čitaocima je veoma korisna zbirka radova koji mogu predstavljati polaznu osnovu za dalja istraživanja o ovoj i sličnim temama.

Petar S. Ćurčić

Александар Стојановић, ЗАВОД ЗА ПРИ-
НУДНО ВАСПИТАЊЕ ОМЛАДИНЕ 1942–
1944, Београд, Институт за новију историју
Србије, 2025, 390.

Istorija Drugog svetskog rata na tlu okupirane Jugoslavije i Srbije obiluje brojnim kontroverzama, nesporazumima, kontrastiranim prikazima i neusaglašenostima. Brojne su tačke razmimoilaženja oko kojih ni u (malobrojnoj) naučnoj zajednici ni u široj javnosti nema saglasja. Jedna od tih kontroverznih epizoda jeste postojanje Zavoda za prinudno vaspitanje omladine u Smederevskoj Palanci. O ovoj jedinstvenoj ustanovi u okupiranoj Evropi puno su pisali, kako sami akteri tih događaja, bilo štićenici, bilo vaspitači, tako i istoričari u zemlji i emigraciji. O ovoj instituciji formirana su tokom godina dva potpuno oprečna pogleda. Za jedne je to bio logor, nalik ostalim na tlu

okupirane Srbije, „mala Banjica“ u kojoj su pripadnici komunističkog pokreta otpora bili mučeni i ubijani. Za druge je pak to bila oaza slobodoumlja, „kolledž“, na kojem su nesuđeni komunisti spontano i dobrovoljno menjali mišljenje i odbacivali tu „štetnu ideologiju“. Slična polarizacija prisutna je i u postkomunističkoj historiografiji i publicistici. U jednom delu javnosti sva nastojanja da se objektivizuje slika o Zavodu dočekivana su kao zlonamerni pokušaji revizije istorije. Svedoci smo skandala koji je 2013. godine izazvala izložba posvećena Zavodu za prinudno vaspitanje omladine, koja je protumačena kao pokušaj apologije zavodske uprave, i protiv čijeg su postavljanja u Novom Sadu reagovala brojna udruženja.

Stoga se Aleksandar Stojanović, viši naučni saradnik Instituta za noviju istoriju Srbije, prihvatio jednog vrlo izazovnog zadatka. Istražujući fenomen Zavoda za prinudno vaspitanje omladine u Smederevskoj Palanci, on je nastojao da okonča višedecenijsku kontroverzu oko postojanja ove ustanove. Iako bi, na prvi pogled, istorija jedne institucije koja je postojala oko dve godine delovala kao srazmerno lak zadatak, autor je morao da pažljivo skida nanose političkog i ideološkog sadržaja, te da do sada korišćenim izvorima daje novo tumačenje. Istovremeno, ovo istraživanje zasnovano je i na bogatoj do sada nekorisćenoj građi iz fondova Istorijskog arhiva Beograda, Arhiva Jugoslavije, Državnog arhiva Srbije, Vojnog arhiva, Pedagoškog muzeja, Jevrejskog istorijskog muzeja i Istorijskog arhiva u Smederevskoj Palanci. Korišćena građa je prezentovana iz svih uglova ne bi li se odgovorilo na pitanje koje je centralno za ovu studiju: Kakva je ustanova bio Zavod za prinudno vaspitanje omladine?

Ovaj zadatak je dodatno otežavala činjenica da bi objektivian pristup, koji bi mogao dovesti u pitanje i problematizovati neke od „istina“ o ovom „logoru“ kodifikovanih kao pravoverje tokom trajanja komunističke diktature, za autora mogao biti vrlo neugodan i protumačen kao skrivena apologija kolaboracionista. Ipak, u ovoj monografiji ne manjka smelih ocena. Autor se nije ustručavao da stvari imenuje onako kako ih je video, te stoga zaključuje da je Zavod nastao iz „humanih namera podstaknutih realpolitičkim pragmatizmom trenutka“, te da je boravak u njemu zamišljen kao „nagrada“ za one koji su tokom istražnog postupka pokazali da su spremni da sarađuju, ali istovremeno naglašava da je uprava Zavoda smatrala da oni štićenici koji ne pokazuju želju za prevaspitavanjem ne zaslužuju blažu sudbinu od Banjičkog logora.